

КОМУНІСТИЧНІ ЦІННОСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Стаття висвітлює різні аспекти проникнення сталих комуністичних ідеологем у масову культуру українського і російського суспільств, особливості співіснування ідеологічних цінностей комунізму та національних архетипів української і російської націй.

Культура кожної національної спільноти містить систему певних орієнтирів, що суттєво впливають на громадську свідомість у кожному конкретну добу. Ці орієнтири зазвичай називають цінностями. Вони керують діями мільйонів людей, десятків народів і цивілізацій, справляють величезний вплив на настрої і думки, хоча, у свою чергу, є лише наслідком їхньої власної історії і традицій, їхнього практичного досвіду і моральних настанов. Таким чином, буде правильно сказати, що цінності, притаманні тому чи іншому суспільству і народжені ним, мають помітний зворотний вплив на те ж саме суспільство і визначають його характер.

Цінності, засвоєні нацією і впродовж тривалого часу культивовані цією нацією, становитимуть її питомі національні особливості. Вони також набуватимуть значення її культурних архетипів.

З огляду на це видається цікавим і перспективним провести порівняльний аналіз ціннісних

систем російської і української культур від жовтневого перевороту 1917 року до сьогодення.

Отже, в загальному вигляді проблема статті формулюється так: питома вага комуністичних політичних, моральних, естетичних цінностей відповідно в російській та українській культурах, основні відмінності в характері та конкретному побутуванні цих вартостей в культурному житті двох націй. Саме розв'язання цієї проблеми дасть можливість відповісти на питання про формування національно-культурної політики в Україні на стратегічному рівні, враховуючи помітні геополітичні розбіжності між певними регіонами і прошарками населення. На жаль, ця, поза сумнівом, надзвичайно актуальна проблематика, не висвітлена в нашій літературі належним чином, тому, за винятком цитованих у статті праць М. Михальченка та М. Слюсаревського, інші праці назвати не є можливим. Автор вважає своїм завданням дослідити ступінь глибини проникнення комуністичних цінностей у масову й

елітарну культуру російського та українського суспільств, що не отримало докладного висвітлення в названих публікаціях.

У процесі взяття влади і зміцнення більшовицької диктатури новим провідникам російського суспільства необхідно було запровадити й нові політичні, культурні та моральні цінності.

Насамперед, ішлося про так звані ідеали інтернаціоналізму, бо лише з їхньою допомогою можна було зреалізувати національну мрію про «Третій Інтернаціонал» як заміник «Третього Риму». Інтернаціоналістична доктрина в її первинному вигляді дещо суперечила традиційному імперському шовінізмові на російській етнічно-релігійній основі, що передбачав створення нового всесвітнього православного царства під егідою Москви. В цьому комплексі уявлень православ'я розглядалось як суто російська національна віра («православний» = «росіянин», і навпаки), покликана обожнювати й оспівувати російську національну сутність. У процесі протистояння марксистського інтернаціоналізму та імперсько-православного шовінізму відбувається процедура заміни «Третього Риму» «Третім Інтернаціоналом», коли червона Москва сприймалась як революційна столиця «прогресивного людства», всього «нового світу», що покликана врятувати всі народи від «скверни» капіталізму. Православна компонента виштовхувалася на узбіччя, замість неї впроваджувалося марксистське «святе письмо». Однак офіційно контролюване комуністичним режимом православ'я не нищилось і не зникало геть. Російське глибоко національне православ'я продовжувало існувати на периферії громадської свідомості, наполегливо розвиваючи свої етнічні потенції, аж до ознак релігійної ересі, що зветься *філетизмом*, себто висуванням у рамках релігійного сповідання віри суто національних, етнічних цінностей, що коли непомітно, а коли й помітно заступають собою надетнічні цінності такої світової релігії, як християнство, коли «Русь Святая» стає важливішою від фундаментальних християнських ідеалів.

Проте ця периферійність православної свідомості в колишньому СРСР не заважала їй вступати у досить таки химерні комбінації з панівною комуністичною свідомістю. Найбільш плідно це відбувалося на ґрунті протистояння «сатанинській» західній цивілізації. Причому вона була абсолютно «сатанинською» як з точки зору радянських, так і з точки зору російських церковних ідеологів. І тому нині співпраця РПЦ МП

з комуністичними політичними силами (насамперед за межами Росії, в країнах СНД), запеклий захист тією ж таки компартією України так званого «канонічного православ'я» є аж ніяк не випадковим явищем. Інша річ, що в самій Росії подібна православно-комуністична співпраця не є настільки активною, як в СНД, через те, що в Росії повільно, але неухильно відбувається поглинання комуністичних цінностей як чогось ідейно самостійного традиційними російськими імперсько-шовіністичними цінностями.

Це відбувається як на політичному рівні (створення комуністами так званого «народно-патріотичного союзу» на чолі з їхнім лідером Г. Зюгановим, що об'єднує комуністів з російськими націоналістами), так і на рівні культурному. Принаймні сьогодні в російській комуністичній пресі (якщо тільки вона не розрахована на Україну та Білорусь) дуже важко знайти колись обов'язкову інтернаціоналістичну риторіку, натомість безліч «православних», імперсько-шовіністичних гасел. Себто створюється вельми своєрідний імперсько-православно-комуністичний культурно-ідеологічний комплекс, який за аналогією з відомою працею класиків марксизму можна назвати «Російська ідеологія».

Цікаво й дуже показово, що одним з найяскравіших носіїв цієї ідеології є представники російської православної церковної ієрархії. Саме це є основою невизнання Москвою українського православ'я, а не штучні конструкції релігійно-догматичного характеру, типу «канонічності» тощо. Про силу впливу цієї ідеології на російську церкву свідчать матеріали соціологічного дослідження Російської та Фінляндської академії наук поглядів представників еліти Російської православної церкви: «З тим, що "росіяни мають моральні чесноти, які ставлять їх вище за інших людей", погодилися 26 % еліти РПЦ і 6 % нерелігійної еліти...

...«довіряють» і «дуже довіряють» партнерам у СНД 21 % еліти РПЦ і 32 % нерелігійної еліти, ООН - 32 % і 62 % відповідно, Євросоюзові - 10 % і 50 %. Вважають, що розпад СРСР був неминучим - 28 % і 43 %, що Росія повинна бути наддержавою, як СРСР чи США - 56 % і 53 %, що вона має бути просто значущою країною - 15 % і 37 %, що країни СНД - нормальні держави, такі ж самі, як і Росія - 28 % і 48 %» [1].

Таким чином, виходячи з результатів цього опитування, впадає в око вищий рівень консервативності та недовіри до «ворожого оточення» ніж у еліти світської (часто вищий на порядок),

що за своїм соціально-політичним походженням є переважно комуністичною. Парадоксально, що посткомуністична світська еліта швидше позбавляється старих імперсько-марксистських комплексів, ніж еліта посткомуністичної церкви. Це свідчить також про те, що в цьому другому середовищі краще збереглися архетипи домарксистської «білої» імперії. Такі цінності не піддавалися нищенню, а існували у своєму особливому тіньовому просторі, що мав власну організаційну структуру і механізм підтримання та відтворення заборонених в офіційному вжитку архетипів, що не заважало їм бути своєрідною питомою підсистемою панівної комуністичної ідеології, такою підсистемою, що, реально існуючи, водночас на публічному рівні не афішувалась. Подібні процеси особливо проявилися у 70-80-ті роки, коли в громадській свідомості росіян (як пересічних, так і еліти) поняття «російський» і «радянський» практично ототожнилися. А марксистський інтернаціоналізм у його радянському варіанті стає дуже своєрідною специфічною формою прояву старого російсько-імперського шовінізму, важелем боротьби проти проявів етнічної самобутності всіх неросійських народів СРСР, цькування так званих «націоналізмів» скрізь на теренах імперії, крім, звісно, імперської метрополії та імперського народу.

Ці, здавалося б, опоненти: інтернаціоналізм комуністичного стибу і традиційний імперський шовінізм досить своєрідно співіснували в Радянському Союзі, доповнюючи один одного, з'єднуючись у складний ідеологічний комплекс і розподіляючи між собою різні сфери громадської свідомості та буття. Відновлення імперії, що відбувалося після її розпаду в 1917 році, вельми потребувало інтернаціоналістичних гасел (враховуючи зростання рівня національної свідомості неросійських народів), у яких панівний народ імперії перетворювався на «старшого пролетарського брата». Протягом десятиліть тривав процес русифікації марксизму та його ідеологічних засад. Як східне християнство в Росії перетворювалося на суто національний варіант московського цезарепапизму (диктат держави щодо церкви), так і марксизм у СРСР поволі перетворювався на національну російську ідеологію.

Якщо в період руйнації царату це було не дуже помітним (що пояснювалось, між іншим, глобальними, всесвітніми амбіціями російських більшовиків - «світова революція», через що, в їхній ідеології однозначно домінували універ-

сальні, позаетнічні категорії), то в період стабілізації більшовизму і обмеження всесвітніх претензій, розбудови соціалізму «в одній окремо взятій країні» (за часів керівництва Сталіна) подібні явища набули майже наочних форм. Сталін поступово повертає те, що відкидалося в перші роки після жовтневого перевороту: офіцерські звання у війську, золоті погоони офіцерам (улюблена лайка громадянської війни - «золотопогонна наволоч»), кадетські корпуси і таке інше. Він відтворює РПЦ і Московський патріархат, підтримує боротьбу РПЦ з іншими православними церквами та «інославними» конфесіями, абсолютно однозначно віддає пріоритет російській культурі, мові і російському народові як «першому серед рівних», як головному і керівному народові. Поряд з комуністичними цінностями мирно існують цінності старої Росії: і класична література, що не піддається на відміну від літератур народів СРСР, тотальній цензурно-політичній кастрації, її полководці, шанування яких є не злочином, а ознакою доброго тону, її державні діячі (навіть з «августейшої родини»). Дуже знаковим у цьому сенсі було особисте ставлення Сталіна до п'єси М. Булгакова «Дні Турбіних». Вождь неодноразово відвідував виставу і залишив у книзі почесних відвідувачів вельми схвальний відгук, попри те, що йшлося про фактичну апологію і романтизацію білогвардійського руху. Особливо потужний процес формування складного інтернаціоналістично-імперського ідеологічного комплексу розпочинається після 1945 року, коли повністю реабілітуються колишні царські сатрапи, коли взірцем для політичного наслідування стають Петро I, Катерина II та інші імперські діячі. Усе це було разучим дисонансом з культурами народів СРСР, зі ступенем дозволеного їхній історичній пам'яті.

Цю єдність російських «інтернаціоналістів» і російських шовіністів у принципових питаннях збереження імперії та особливого статусу етнічних і «політичних» росіян щодо інших народів, єдність білого і червоного великодержав'я визначають і цілком патріотичні сучасні російські дослідники, які вважають протистояння між білими і червоними адептами імперії трагічним непорозумінням: «Слід звернути увагу на той промовистий факт, що пізніше проти різних "незалежних" властей в Росії боролися однаковою мірою і Червона, і Біла армії (наприклад, проти урядів Петлюри і Жордінія)» [2].

І решта комуністичних цінностей знайшла спільне підґрунтя з традиційними російськими

національними цінностями. Тотальний колективізм марксизму знайшов свій відповідник у патріархальному російському колективізмі, у так званій «соборності», соціальним проявом якої був селянський «мир», патріархальна збірнота, що принципово відрізнялася своїм антиіндивідуалізмом від української селянської громади. Марксистський ідеал заперечення приватності як принципу, приватної власності, приватного життя, приватних інтересів надзвичайно вдало влився в іще давньомосковську традицію нехтування індивідом та його правами. Саме цей факт типологічної спорідненості тоталітарних тенденцій марксизму з тоталітарним первнем Московії, що зростала як специфічне відгалуження імперії Чингізових нащадків, має на увазі російський дослідник, коли пише: «Саме в період Московської Русі встановлюється повсюдно "монгольське право на землю", що скасовувало земельну приватну власність, а також виникає специфічно московський тип відносин, що вимагає від державного підданого виконання обов'язків і не дає ніяких прав, про що писали історики від С. М. Соловйова і В. О. Ключевського до Г. П. Федорова та Л. Н. Гумільова» [3].

Комуністичний культ вождя знайшов собі сприятливий ґрунт у країні, де обожнювалася особа монарха, і через те культ Леніна і Сталіна в російській традиції аж ніяк не був чимось незвичайним, антинаціональним. Комунізм як образ ідеального суспільства прекрасно накладався на такі фундаментальні конструкції національного менталітету росіян, як селянські утопії «града Кітежа» і «страли Белозерії», будучи конгеніальним, себто близьким за своїм духом до багатьох сюжетів російського фольклору та уявлень про справедливість. Антиприватний пафос комунізму збігався зі ставленням російських селян до таких, приміром, явищ, як приватна власність на землю. Це ставлення лапідарно висловив Лев Толстой: «Приватна власність на землю - є свинство».

Таким чином, можна констатувати факт наявності в російській культурі останніх 80-ти років двох паралельних світів: комуністичного і національного. Відносини цих світів можна визначити як співіснування, причому досить динамічне. На початку ХХ століття домінували комуністичні цінності, а світ національний був немовби тінювим віддзеркаленням панівного світу. Наприкінці століття на перший план виходять російські національні образи й архетипи, що вже відіграють авангардну роль, змушуючи комуністів присто-

совувати свої Ідеологічні постулати до Ідеалів хімічно чистого російського шовінізму (без будь-якої інтернаціональної риторики), традиційного імперства та державного православ'я. Подібне пристосування відбулося без видимих утруднень з боку компартії Російської Федерації. Виявилось, що російський комуніст цілком органічно може бути російським шовіністом і націоналістом, що, однак, не заважає йому повторювати ритуальні фрази про «братський союз наших народів». Специфіка «двох світів» російської культури уможливила союз російських комуністичних і націоналістичних сил. Цей союз є реальним фактом політичного і духовного життя Росії. Сьогодні інтернаціональна риторика КПРФ поширюється за межами Росії, головним чином, на країни СНД, для суто зовнішнього застосування. Усередині російської держави пропаганду комуністичну практично неможливо відрізнити від пропаганди націоналістичної. Можна погодитися з визначенням цієї ідеологічної ситуації та її практичних наслідків М. Михальченком: «Ідеї націонал-шовінізму (теж ілюзорні) витісняють більшовицькі або асимілюють, вбирають у себе. Виникає реальність груба, але близька - на північному сході можливе народження держави з диктатурою націоналістичного гатунку, яка покаже і росіянам, і українцям, де раки зимують. Особливо Україні, поділивши її на кілька губерній...» [4].

У російській культурі комуністичні і національні цінності перебували у відносинах витіснення-заміни, асиміляції-злиття, співіснування і буття у різних сферах суспільства, у формі витворення специфічних націоналістично-комуністичних духовних кентаврів. Але ніколи не йшлося про однозначне винищення, докорінне витіснення одних цінностей іншими. Саме в цьому є найбільша відмінність між функціонуванням російської та української культури за часів режиму Радянського Союзу. На теренах УРСР комуністичні цінності були покликані однозначно очистити духовний простір від справді національних традицій, ідеалів і прагнень.

Це особливо яскраво висвітлюється на прикладі радянського варіанту викладу історії України. На офіційному рівні дозволялося вшанувати лише одного з українських гетьманів - Богдана Хмельницького, який розглядався вже як постать майже російської історії. Не могло бути й мови про співіснування з комуністичною героїкою української національної героїки, про повернення із забуття імен письменників, митців

України, які мали бодай тінь незгоди з радянською владою. Лібералізм у цій сфері стосувався виключно російської культури. Українці ж, на відміну від росіян, мусили цілковито ототожнювати свою культуру з комуністичними цінностями. Як справедливо зазначив М. Слюсаревський: «...слід мати на увазі, що комуністичні міфологеми та символи («Ленін», «Великий Жовтень», «Червоний Прапор Праці» тощо) у свідомості значної частини українців є вкоріненими особливо глибоко, аксіологічно незаміщуваними, оскільки сформувалися на ґрунті цілковитого заперечення будь-яких національних цінностей (на відміну від Росії, де комуністичні цінності завжди співіснували з національними, щодалі більше заміщуючись ними)» [5].

Через ці обставини в Україні союз комуністів і націоналістів є практично неможливим. Так званий український націонал-комунізм 20-х, початку 30-х років був відлунням боротьби за УНР і проти неї, наслідком нетривалого періоду українізації, коли відносний культурний лібералізм тимчасово було поширено і на українське суспільство. Це впливало також зі специфіки етнодемографічного складу населення України, коли величезна маса органічних носіїв української етнічності тиснула на місцевий віддам компартії, не кажучи вже про те, що на той час компартія України не мала жодного політичного конкурента щодо виразу національної природи краю. Створена в 1918 році в Москві, компартія України протягом усієї своєї історії несла тягар власної політичної спадковості.

Комуністи не мають власної культурної бази в Україні, в її історії та традиціях, тому паразитують на російських ерзац-культурних зразках і на культурних уподобаннях денационалізованого загалу, їхній культурний вплив базується на силі величезної інерції більш ніж 300-літнього російського етнокультурного панування в Україні, що постійно підживлюється культуртрегерськими зусиллями Російської Федерації.

Комуністичний рух в Україні існує на російському, а не на українському культурному ґрунті. Тому боротьба за відродження української культури є водночас боротьбою антикомуністичною і антиімперською. Комунізм в Україні в культурному відношенні живиться російським маскультутом, пов'язаним з червоними календарними святами, традиціями російського і радянського війська, політичними спекуляціями на подіях Другої світової війни, старими тезами пропаганди про «ворожий Захід», «агресивний блок НАТО»

тощо. Названа ідеологічна атрибутика знаходить найбільший відгук серед чисельно великої групи людей похилого віку. Значну роль у цьому відіграв і радянський кінематограф як своєрідна фабрика ідеологічних штампів, що накидала, насамперед, російські архетипи людської повсякденності.

Внаслідок тривалого співіснування комуністичних і національних цінностей в російській культурі перехід російського суспільства від архетипів червоної Росії до архетипів білої, до власне націоналістичної держави відбувається більш-менш легко. Хоча й тут привертають увагу доволі цікаві випадки культурно-політичного синтезу на рівні найголовніших державних символів. Адміністрація Володимира Путіна запровадила старий сталінський гімн з дещо оновленим текстом того ж таки автора. Зберегла візантійського монархічного двоголового орла і прапор-триколон, залишивши в збройних силах бойовий червоний прапор і п'ятикутну зірку. Філософ-діалектик спробував би описати цю ситуацію за допомогою гегелівської категорії «зняття». Але не можна не побачити, що подібний синтез білого і червоного відбувається на спільному ґрунті імперської великодержавності, на ілюзіях можливої реставрації імперської надпуги. Такий культурно-політичний синтез усіх проімперських сил (уже без провідної ролі комуністів), схоже, не знає ідеологічних табу. Так, приміром, є випадки обережного зондажу громадської думки на урядових російських телеканалах щодо можливої реабілітації генерала Власова як «антикомуністичного борця» за «єдину і неподільну Росію без комісарів».

Здається, Росії буде легше позбутися комуністичних цінностей не шляхом тотального заперечення, а поступово перетлумачуючи їх, перетворюючи на підсистему, окремий шар максимально широкої імперської «російської ідеології», де має бути віднайдено місце й російському монархісту, й російському комуністу, й російському націоналісту, й лібералу, й демократу. Принаймні, деякі «месіджі» в політичній поведінці нинішнього російського президента дають підстави для подібних оцінок його розуміння національної єдності і державно-патріотичної консолідації – мінімальна ворожість усередині країни, максимальна згуртованість і змобілізованість назовні.

На відміну від Росії, повернення денационалізованих і водночас комунізованих (через штучний культурно-ціннісний вакуум) українців до власних національних вартостей буде процесом

тривалим і болісним. Адже українські цінності ретельно й послідовно нищилися, часто побутуючи майже нелегально і вимагаючи від своїх носіїв непересічної громадянської мужності.

Важко говорити про скільки-небудь нормальне, повноцінне функціонування протягом останніх десятиліть національних цінностей, традицій і звичаїв, історичної пам'яті, не кажучи вже про усвідомлення національних інтересів, наприклад, в українців Донбасу, Криму, Причорномор'я, Слобожанщини, Наддніпрянщини. Названі цінності можна повернути за сучасних умов лише завдяки політиці національних культурних пріоритетів з боку держави.

Національно-культурний вакуум в Україні, що сформувався вже в незалежній державі внаслідок байдужості керівної верстви до цих питань, неминуче заповнюватиметься якимись формами деструктивної лівої свідомості, швидше за все в її російській редакції, бо відсутність власної національно-ціннісної духовної бази робить українців незахищеними від різноманітних, в тому числі й екстремістських ідеологічних проєктів чужинецького походження.

Концепція ж «вільної конкуренції» в Україні різних мов і національних культур, що активно нав'язується опозиційними щодо Української держави силами, є від початку хибною і такою, що надає односторонні переваги російській культурі, адже вона не зважає на реальні стартові умови цих двох культур, на факт 300-літнього лінгвоциду й етноциду, на постійне глибоке втручання Російської Федерації в культурний процес в Україні.

Сказане про специфіку побутування комуністичних цінностей в українській культурі не виключає можливості виникнення певних розбіжностей серед керівництва і членства компартії України з приводу ставлення до української державності, мови, культури.

Висновки: закоріненість комуністичних цінностей у масову культуру українського суспільства є помітнішою, ніж аналогічна ситуація в російському соціумі, де питома комуністичне розчиняється в національній культурі, поглинається нею і переживає радикальний процес трансформації та своєрідної «русифікації». Такий процес є можливим через тривале співіснування національних та комуністичних цінностей у загальному комплексі російської культури СРСР. В українському суспільстві комуністичні цінності виступали як знаряддя нищення та скасування власне українських національних цінностей. В багатьох регіонах України комуністичні ідейноціннісні конструкти практично витіснили в масовій свідомості ті українські цінності, до яких могли б апелювати представники патріотичних політичних сил. Саме це й створює надзвичайно драматичну ідеологічну ситуацію в Україні, що впливає на соціальні та геополітичні уподобання мільйонів пересічних українців. Дослідження динаміки цих соціокультурних процесів є важливою умовою розв'язання завдань наукового забезпечення формування та реалізації культурно-політичної стратегії європеїзації України в контексті європейської та євроатлантичної інтеграції нашої держави.

1. Кааріайнен К., Фурман Д. Е. Люди на тающей льдине: ценностные ориентации религиозной элиты России // Вопросы философии.- 1999.- № 1,- С. 31.
2. Колейное В. Судьба России: вчера, сегодня, завтра.- М., 1997.- С. 21.
3. Кантор В. Дыхание варварства // Дружба народов.-

- 1997.-№ 6.- С. 156.
4. Михальченко М. Ілюзія як феномен української дійсності // ООН і майбутні покоління.- К., 1996.- С. 12.
5. Слюсаревський М. Стан масової свідомості в Україні і проблема україно-російських відносин // Там само.- С. 30.

/ . Losev

COMMUNISTIC VALUES IN RUSSIAN AND UKRAINIAN CULTURE: COMPARATIVE ANALYSIS

The article throws light on different aspects of permeation settled communistic ideology in masscult at Ukrainian and Russian societies, feature of coexistence of ideological values of communism and nationalist archetypes of cultures of the Ukrainian and Russian nations.